

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ. ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΤΕΡΑ 1.1–22: Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΙΣΤΙΚΗ.
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΠΑΝΤΑΗΣ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ. ΑΘΗΝΑ: ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ, ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, 2025. ΣΕΛ. 414.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Ελάχιστα έργα άσκησαν τόση επίδραση στην ανάπτυξη της λογικής ως φιλοσοφικού και επιστημονικού κλάδου όση τα Αναλυτικά Προτέρτα του Αριστοτέλη. Στο έργο αυτό ο Αριστοτέλης ασχολείται με ορισμένες κατηγορίες προτάσεων, κυρίως εκείνες που, σε σύγχρονη διατύπωση, έχουν τη μορφή «Κάθε B είναι A», «Κάποιο B είναι A», «Κανένα B δεν είναι A» ή «Κάποιο B δεν είναι A», και διατυπώνει μια θεωρία για το πότε μια τέτοια πρόταση έπεται από άλλες τέτοιες προτάσεις, με την έννοια ότι αν είναι αληθείς αυτές, θα είναι κατά αναγκαιότητα αληθείς κι εκείνη. Η θεωρία είναι η αριστοτελική συλλογιστική και αποτέλεσε τη βάση της διδασκαλίας της λογικής μέχρι τον 19ο αιώνα.

Πρόσφατα κυκλοφόρησε από την Ακαδημία Αθηνών ο πρώτος τόμος μιας νέας σχολιασμένης μετάφρασης των Αναλυτικών Προτέρων με επιμελητές τον Δούκα Καπάνταη και τον Γιώργο Καραμανώλη. Ο τόμος καλύπτει τα κεφάλαια 1–22 του πρώτου βιβλίου των Αναλυτικών Προτέρων. Μολονότι την κύρια ευθύνη για το αποτέλεσμα την έχουν οι επιμελητές, για να προκύψουν η μετάφραση και τα σχόλια συνεργάστηκαν πολλοί άνθρωποι που συμμετείχαν σε ένα σχετικό σεμινάριο το οποίο γινόταν για πολλά χρόνια στην Ακαδημία. Το κείμενο που μεταφράζεται είναι, με μικρές διαφορές, αυτό της κριτικής έκδοσης από τον W. D. Ross στη σειρά της Οξφόρδης. Τα σχόλια, που είναι κυρίως φιλοσοφικά, είναι εκτενέστατα, ενώ επίσης ο τόμος περιλαμβάνει μια εκτεταμένη εισαγωγή. Το έργο θα ολοκληρωθεί σε δύο ακόμη τόμους.

Σε αυτόν που κυκλοφόρησε, η μετάφραση αποδίδει πιστά το πρωτότυπο, όμως, τουλάχιστον για όσους μπορούν να διαβάσουν το αρχαίο κείμενο, το κύριο ενδιαφέρον βρίσκεται στην εισαγωγή και τα σχόλια. Τα έργα του Αριστοτέλη μελετώνται και σχολιάζονται εδώ και χιλιάδες χρόνια, οπότε είναι δύσκολο μια νέα μελέτη να προσθέσει κάτι πρωτότυπο και σημαντικό. Εδώ η πρωτοτυπία νομίζω έγκειται βασικά στην αντίληψη πως οι λογικοί κανόνες που διατυπώνει ο Αριστοτέλης μπορούν να διακριθούν σε μια τυπική θεωρία και μια μεταθεωρία. Η θεωρία είναι

Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφικής Λογικής στο Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

τυπική με την έννοια ότι τους κανόνες που την αποτελούν μπορεί κανείς να τους εφαρμόσει σε διάφορες προτάσεις βασιζόμενος στη μορφή αυτών των προτάσεων, δηλαδή στη δομή τους και στις λέξεις που τις αποτελούν, χωρίς να ασχολείται με το νόημά τους. Αντιθέτως, η μεταθεωρία δεν εφαρμόζεται σε προτάσεις χωρίς να ληφθεί υπόψη το νόημά τους και έτσι δεν είναι τυπική. Η αντίληψη αυτή εμφανίζεται σε κάποιες μορφές και σε προγενέστερους μελετητές, όμως εδώ γίνεται ένας από τους άξονες γύρω από τους οποίους ερμηνεύεται ολόκληρο το έργο.

Αν περιοριστούμε στην κατηγορική συλλογιστική, η οποία αφορά ακριβώς τις προτάσεις των μορφών «Κάθε B είναι A», «Κάποιο B είναι A», «Κανένα B δεν είναι A» και «Κάποιο B δεν είναι A», η θεωρία έχει δύο εκδοχές, άρα ουσιαστικά μπορούμε να μιλήσουμε για δύο τυπικές θεωρίες. Η μία αποτελείται απλά από τους δεκατέσσερις τύπους συλλογισμού οι οποίοι έγιναν αργότερα γνωστοί με τα λατινικά ονόματα που τους έδωσαν οι Σχολαστικοί φιλόσοφοι του μεσαίωνα, π.χ. ο Barbara («Όλα τα B είναι A, όλα τα Γ είναι B, άρα όλα τα Γ είναι A») και ο Celarent («Κανένα B δεν είναι A, όλα τα Γ είναι B, άρα κανένα Γ δεν είναι A»). Όμως, σύμφωνα με όσα διδάσκει ο Αριστοτέλης, οι δώδεκα άλλοι τύποι συλλογισμού μπορούν να θεμελιωθούν στον Barbara, τον Celarent και μερικούς επιπλέον λογικούς κανόνες. Η δεύτερη, λοιπόν, τυπική θεωρία αποτελείται από τον Barbara, τον Celarent και τους επιπλέον κανόνες.

Οι κανόνες αυτοί είναι οι αντιστροφές και μια εκδοχή απαγωγής σε άτοπο. Οι αντιστροφές είναι τρεις: «Όλα τα B είναι A, άρα κάποιο A είναι B», «Κάποιο B είναι A, άρα κάποιο A είναι B» και «Κανένα B δεν είναι A, άρα κανένα A δεν είναι B». Κατά την απαγωγή σε άτοπο, αν έχουμε δεχτεί πως από μια πρόταση P και την αντιφατική μιας πρότασης Σ έπεται συμπέρασμα που είναι αντιφατικό ή αντίθετο (ενάντιο) μιας πρότασης Π, τότε μπορούμε να δεχτούμε ότι από την Π και τη P έπεται η Σ. Ο κανόνας αυτός εμένα μου φαίνεται, για να χρησιμοποιήσω σύγχρονους όρους, μάλλον αντιθετοαναστροφή (contraposition) στο επίπεδο της εγκυρότητας παρά απαγωγή σε άτοπο, αλλά ο Αριστοτέλης τον βλέπει ως απαγωγή εις τὸ ἀδύνατον (όπου το ἀδύνατον είναι ο συνδυασμός της Π με κάτι αντιφατικό ή αντίθετο προς αυτήν). Σε κάθε περίπτωση, ο κανόνας είναι τυπικός επειδή ο Αριστοτέλης μάς διδάσκει πώς να αναγνωρίζουμε αν μια πρόταση είναι αντιφατική ή αντίθετη μιας άλλης βάσει της μορφής τους, π.χ. η «Όλα τα B είναι A» είναι αντιφατική της «Κάποιο B δεν είναι A» και αντίθετη της «Κανένα B δεν είναι A».

Η μεταθεωρία, τώρα, περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, ορισμένες σημασιολογικές θέσεις. Δύο από αυτές αφορούν το νόημα των καθολικών καταφατικών προτάσεων («Όλα τα B είναι A») και το νόημα των καθολικών αποφατικών («Κανένα B δεν είναι A»). Π.χ. το νόημα των καθολικών καταφατικών είναι ότι δεν υπάρχει μέρος του υποκειμένου στο οποίο δεν θα αποδοθεί το κατηγορούμενο (24b28–30). Αυτές οι σημασιολογικές θέσεις εξηγούν την εγκυρότητα του Barbara και του Celarent.

Επίσης σημασιολογικές είναι όμως και οι θέσεις που καθορίζουν ποιες προτάσεις είναι αντιφατικές μεταξύ τους και ποιες αντίθετες. (Αυτές είναι οι θέσεις που διαμορφώνουν ό,τι παραδοσιακά αποκαλείται «λογικό τετράγωνο».) Άπαξ και δεχόμαστε αυτές τις θέσεις, μπορούμε να αναγνωρίζουμε π.χ. δυο προτάσεις «Όλα τα B είναι A» και «Κάποιο B δεν είναι A» ως αντιφατικές βάσει της μορφής τους, χωρίς να αναλογιζόμαστε το νόημά τους. Όμως οι ίδιες οι θέσεις, π.χ. η αρχή ότι δυο τέτοιες προτάσεις είναι αντιφατικές, αφορούν το νόημα λέξεων όπως «όλα», «κάποιο» και «δεν».

Η μεταθεωρία περιλαμβάνει επίσης τις αποδείξεις του Αριστοτέλη ότι διάφοροι τύποι συλλογισμού δεν είναι έγκυροι. Μερικές φορές το δείχνει αυτό βρίσκοντας όρους A, B και Γ με τους οποίους οι προκείμενες είναι αληθείς αλλά το συμπέρασμα ψευδές (ή, τουλάχιστον, θα μπορούσαν να ήταν οι προκείμενες αληθείς και το συμπέρασμα ψευδές). Π.χ. δεν είναι έγκυρο να συλλογιστούμε «Κανένα N δεν είναι M, κανένα Ξ δεν είναι M, άρα κάποιο Ξ είναι N», και αυτό μπορούμε να το δούμε αν θέσουμε ως M, N και Ξ τους όρους «γραμμή», «ζώο» και «πέτρα». Κανένα ζώο δεν είναι γραμμή, καμιά πέτρα δεν είναι γραμμή, αλλά και καμιά πέτρα δεν είναι ζώο. Για να αντιληφθούμε ότι ορισμένες προτάσεις είναι αληθείς και ορισμένες άλλες ψευδείς, χρειάζεται να λάβουμε υπόψη το νόημά τους.

Συχνότερα πάντως ο Αριστοτέλης δεν αποδεικνύει για δεδομένο τύπο συλλογισμού πως δεν είναι έγκυρος, αλλά για δεδομένου είδους προκείμενες ότι δεν προκύπτει έγκυρα από αυτές κανενός είδους συμπέρασμα (από τα είδη συμπερασμάτων που εξετάζει η συλλογιστική). Έτσι, στο παράδειγμα προκειμένων της μορφής «Κανένα N δεν είναι M» και «Κανένα Ξ δεν είναι M», δεν δείχνει, όπως μόλις έκανα, ότι ειδικά δεν έπεται το συμπέρασμα «Κάποιο Ξ είναι N», αλλά ότι γενικά δεν έπεται κανένα από τα συμπεράσματα «Όλα τα Ξ είναι N», «Κάποιο Ξ είναι N», «Κανένα Ξ δεν είναι N» και «Κάποιο Ξ δεν είναι N» (Αναλυτικά Πρότερα, 27a20–23). Και το δείχνει αυτό επισημαίνοντας ότι υπάρχουν αφενός όροι M, N και Ξ για τους οποίους αληθεύουν οι προκείμενες και αληθεύουν επίσης οι προτάσεις «Όλα τα Ξ είναι N» και «Κάποιο Ξ είναι N» (τέτοιο είναι το παράδειγμα των όρων «γραμμή», «ζώο» και «άνθρωπος» ως M, N και Ξ αντίστοιχα) και αφετέρου όροι για τους οποίους αληθεύουν οι προκείμενες και αληθεύουν επίσης οι προτάσεις «Κανένα Ξ δεν είναι N» και «Κάποιο Ξ δεν είναι N» (τέτοιο είναι το παράδειγμα των όρων «γραμμή», «ζώο» και «πέτρα»). Η πρώτη τριάδα όρων δείχνει ότι δεν έπονται τα συμπεράσματα «Κάποιο Ξ δεν είναι N» και «Κανένα Ξ δεν είναι N», και η δεύτερη τριάδα όρων δείχνει ότι δεν έπονται τα συμπεράσματα «Κάποιο Ξ είναι N» και «Όλα τα Ξ είναι N».

Στη μεταθεωρία εντάσσουν η εισαγωγή και τα σχόλια και μερικές άλλες από τις αρχές που υιοθετεί ο Αριστοτέλης. Γενικά, η διάκριση ανάμεσα σε θεωρία και μεταθεωρία δεν είναι μια διάκριση που βρίσκουμε στο κείμενο. Ο Αριστοτέλης απλά διατυπώνει μια ποικιλία κανόνων και

θέσεων και πολλές φορές εξηγεί κάποιες όψεις αυτού του συστήματος στηρίζοντάς τις σε άλλες όψεις του. Νομίζω ωστόσο ότι εμείς δικαιούμαστε να ταξινομήσουμε τις αριστοτελικές θέσεις στη βάση αυτή της διάκρισης και έτσι να αντιληφθούμε καλύτερα τη λειτουργία της καθεμιάς. Είναι αλήθεια ότι μερικοί αριστοτελικοί κανόνες είναι τυπικοί ενώ άλλοι δεν είναι. Και αφού εκείνοι στην πρώτη κατηγορία αρθρώνουν, καθώς σχετίζονται ποικιλότροπα μεταξύ τους, μία ή δύο θεωρίες, όσοι υπάγονται στη δεύτερη κατηγορία είναι δόκιμο να χαρακτηριστούν «μεταθεωρία», αφού είτε εξηγούν γιατί ισχύουν βασικές όψεις της θεωρίας είτε δείχνουν τα όρια της θεωρίας εξηγώντας πώς και γιατί διάφοροι συλλογισμοί δεν είναι έγκυροι και συνεπώς πρέπει να αποκλειστούν από αυτή.

Η μόνη σχετική επιφύλαξη που έχω αφορά τον κανόνα της έκθεσης, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για να δικαιολογήσει κάποιους τύπους συλλογισμού. Τα σχόλια εντάσσουν την έκθεση στη μεταθεωρία, όμως τουλάχιστον στην κατηγορική συλλογιστική η έκθεση είναι τυπικός κανόνας, γιατί μπορεί κανείς να την εφαρμόσει μηχανικά. Σε μια καταφατική του εκδοχή ο κανόνας έχει ως εξής: άμα είναι δεδομένο ότι όλα τα A είναι B και ότι κάποια A, ή και όλα τα A, είναι Γ, δικαιούμαστε να θεωρήσουμε τυχαίο A που είναι Γ (χωρίς να προσδιορίζουμε ποιο είναι), να συμπεράνουμε ότι αυτό το τυχαίο A είναι και B και Γ, και να συμπεράνουμε περαιτέρω ότι κάποιο Γ είναι B ή ότι κάποιο B είναι Γ (π.χ. 28a23–26). Σε αποφατική εκδοχή ο κανόνας είναι ο ακόλουθος: άμα έχουμε δεχτεί ότι όλα τα A είναι B και ότι κάποια A δεν είναι Γ, δικαιούμαστε να θεωρήσουμε τυχαίο A που δεν είναι Γ, να συμπεράνουμε ότι αυτό το τυχαίο A είναι B και δεν είναι Γ, και να συμπεράνουμε στη συνέχεια ότι κάποιο B δεν είναι Γ (π.χ. 28b17–21). Ακριβώς επειδή ο κανόνας είναι τυπικός, μπορεί κανείς να τον εφαρμόζει χωρίς καν να εξετάζει αν το τυχαίο A που θεωρεί είναι ένα καθέκαστον A ή αν είναι ένα καθόλου που είναι A με την έννοια ότι αποτελεί είδος του A.

Η έκθεση φαίνεται να είχε και άλλες εκδοχές και ίσως η γενικότερη μορφή της ήταν η εξής: άμα είναι δεδομένο ότι για κάποια A ισχύει μια ορισμένη θέση (η οποία μπορεί να είναι αρνητική), δικαιούμαστε να θεωρήσουμε τυχαίο A για το οποίο ισχύει η θέση, να βγάλουμε γι' αυτό ένα συμπέρασμα απ' ό,τι έχουμε ήδη δεχτεί, και μετά να πούμε ότι το συμπέρασμα ισχύει για κάποιο A. Και σε αυτή τη μορφή η έκθεση είναι τυπικός κανόνας.¹

Ωστόσο, σε ένα μεγάλο μέρος των Αναλυτικών Προτέρων ο Αριστοτέλης καταπιάνεται, όχι με την κατηγορική συλλογιστική, αλλά με την τροπική, δηλαδή με συλλογισμούς όπου στις προκείμενες και το συμπέρασμα εμφανίζεται η έννοια του αναγκαίου ή έννοια του δυνατού. Από τα κεφάλαια που μεταφράζονται στον τόμο που κυκλοφόρησε, τέσσερα

¹ Στη σελ. 196 τα σχόλια κατατάσσουν και τις αντιστροφές στη μεταθεωρία, αντίθετα απ' ό,τι λέγεται αλλού. Πρόκειται για παραδρομή;

αφορούν την κατηγορική συλλογιστική, ενώ δεκαπέντε αναπτύσσουν την τροπική. Η δεύτερη, σε αντίθεση με την πρώτη, δεν αποτέλεσε μέρος της καθιερωμένης διδασκαλίας της λογικής στα νεότερα χρόνια. Ο λόγος πρέπει να είναι πως, όταν καταπιάνεται με τροπικούς συλλογισμούς, ο Αριστοτέλης φαίνεται, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως και κατά τη γνώμη μου και εκ δευτέρας, να υποπίπτει σε διάφορες συγχύσεις.

Το βασικό πρόβλημα είναι ότι ο Αριστοτέλης δεν είχε την έννοια της εμβέλειας (scope) μιας γλωσσικής έκφρασης μέσα σε μια πρόταση. Η εμβέλεια της έκφρασης είναι το μέρος της πρότασης στο οποίο μπορούμε να θεωρήσουμε ότι νοηματικά εφαρμόζεται η έκφραση. Πολλές φορές στις φυσικές γλώσσες, μια πρόταση είναι αμφίσημη ή πολύσημη και οι σημασίες της διαφέρουν μεταξύ τους κατά τη σχετική εμβέλεια κάποιων εκφράσεων στο εσωτερικό της. Για παράδειγμα, η πρόταση «Κάθε άνθρωπος είναι κατ' ανάγκην θηλαστικό», που δεν είναι παρμένη από τον Αριστοτέλη, μπορεί να σημαίνει είτε «Ισχύει κατ' ανάγκην το εξής: κάθε άνθρωπος είναι θηλαστικό» (με άλλα λόγια, δεν θα μπορούσε να υπήρχε κάτι που θα ήταν άνθρωπος αλλά όχι θηλαστικό) είτε «Όποιον άνθρωπο και να πάρουμε, ισχύει για αυτόν ότι είναι κατ' ανάγκην θηλαστικό» (με άλλα λόγια, δεν υπάρχει άνθρωπος που θα μπορούσε να μην ήταν θηλαστικό, αλλά π.χ. να είχε μετεμψυχωθεί σε κροκόδειλο και όχι σε άνθρωπο). Στην πρώτη ερμηνεία το «κάθε άνθρωπος» βρίσκεται μέσα στην εμβέλεια του «κατ' ανάγκην», ενώ στη δεύτερη το «κατ' ανάγκην» βρίσκεται μέσα στην εμβέλεια του «κάθε άνθρωπος».

Η παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα στην *de dicto* και στην *de re* ερμηνεία των τροπικών αποφάνσεων συλλαμβάνει ακριβώς την αμφισημία προτάσεων που μπορούν να κατανοηθούν με δύο τρόπους ανάλογα με τη σχετική εμβέλεια μιας τροπικής και μιας μη τροπικής έκφρασης. Έτσι, στο παράδειγμα «Κάθε άνθρωπος είναι κατ' ανάγκην θηλαστικό», η πρώτη ερμηνεία είναι η *de dicto*, και η δεύτερη η *de re*. Η παραδοσιακή διάκριση είναι ανεπαρκής στις περιπτώσεις προτάσεων στις οποίες η εμβέλεια μπορεί να κατανοηθεί με πάνω από δύο τρόπους (όπως π.χ. στην πρόταση «Κάποιον ηγέτη θαυμάζει κατ' ανάγκην κάθε πολίτης», η οποία έχει έξι ερμηνείες που διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στη σχετική εμβέλεια των φράσεων «κάποιον ηγέτη», «κατ' ανάγκην» και «κάθε πολίτης»).

Καθώς, λοιπόν, ο Αριστοτέλης δεν είχε την έννοια της εμβέλειας, τις τροπικές προτάσεις που παρουσιάζουν το σχετικό είδος αμφισημίας τις καταλάβαινε ασυνείδητα άλλοτε με τον έναν τρόπο και άλλοτε με τον άλλο. Έτσι, στο 25a29–32 μάς λέει ότι αν κατ' ανάγκην κανένα B δεν είναι A, τότε κατ' ανάγκην κανένα A δεν είναι B, επειδή αν κάποιο A μπορεί να είναι B, τότε και κάποιο B θα μπορούσε να είναι A. Είναι φανερό ότι μετά το «επειδή» («γάρ») θέλει να υποθέσει κάτι που αντιφάσκει με την πρόταση «κατ' ανάγκην κανένα A δεν είναι B» («ἀνάγκη καὶ τὸ B τῷ A μὴδενὶ ὑπάρχειν») και να δει τις συνέπειες. Το γεγονός ότι η υπόθεση παίρνει τη μορφή «κάποιο A μπορεί να είναι B» δείχνει πως

στην πρόταση «κατ' ανάγκην κανένα A δεν είναι B» το «κατ' ανάγκην» έχει μεγαλύτερη εμβέλεια από το «κανένα A». Αν η σχετική εμβέλεια ήταν η αντίστροφη, θα έπρεπε στη συνέχεια να υποθέσει ότι κάποιος A είναι κατ' ανάγκην B. Αν οι φράσεις «κανένα B» και «κανένα A» ήταν έξω από την εμβέλεια των αντίστοιχων «κατ' ανάγκην», θα έλεγε ότι αν κατ' ανάγκην κανένα B δεν είναι A, τότε κατ' ανάγκην κανένα A δεν είναι B, επειδή αν κάποιος A είναι κατ' ανάγκην B, τότε και κάποιος B είναι κατ' ανάγκην A.

Από την άλλη, στο 30a37–b1 μάς λέει ο Αριστοτέλης πως άμα κάθε B είναι εξ ανάγκης A, και κάποιος Γ απλά είναι B, τότε έπεται ότι κάποιος Γ είναι εξ ανάγκης A, αφού το Γ υπάγεται στο B και κάθε B ήταν εξ ανάγκης A. Εδώ ο τρόπος που δικαιολογεί τον συλλογισμό δείχνει ότι καταλαβαίνει την πρόταση «κάθε B είναι εξ ανάγκης A» (τὸ A παντὶ τῷ B ὑπάρχει ἐξ ἀνάγκης) δίνοντας μεγαλύτερη εμβέλεια στο «κάθε B» και όχι στο «εξ ανάγκης». Τον δικαιολογεί βλέποντάς τον ως συλλογισμό που ξεκινά από μια παραδοχή για όλα τα B, μετά υπάγει κάτι στα B και μετά συμπεραίνει ότι η παραδοχή ισχύει για αυτό. Όμως για να είναι αυτού του είδους ο συλλογισμός, χρειάζεται η πρώτη προκείμενη να έχει νόημα της μορφής «για κάθε B ισχύει το εξής: ...», δηλαδή χρειάζεται η φράση «κάθε B» να έχει μέγιστη εμβέλεια. Αντιστοίχως, πρέπει και στο συμπέρασμα να έχει μέγιστη εμβέλεια η φράση «κάποιος Γ».

Αν, τώρα, ο Αριστοτέλης κάποια είδη προτάσεων που περιέχουν και τροπικές και ποσοδεικτικές εκφράσεις («κανένα B», «κάθε B» κλπ.) τα κατανοούσε πάντα με έναν τρόπο και κάποια άλλα τα κατανοούσε πάντα με έναν άλλο τρόπο, θα μπορούσε η πραγματέυσή του να ήταν συνεκτική, μολοντί νομίζω ότι δεν θα διέθετε συστηματικότητα. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, σε προτάσεις με το «κανένα» («οὐδέν», «μηδέν») να δίνει πάντα μέγιστη εμβέλεια στην τροπική έκφραση και σε προτάσεις με το «κάθε» («πάν») να δίνει πάντα μέγιστη εμβέλεια στην ποσοδεικτική έκφραση. Όμως στην πραγματικότητα σε μερικά χωρία συγχέει τους εναλλακτικούς τρόπους κατανόησης.

Έτσι, στο 31a5–10 μάς λέει ότι άμα η πρώτη προκείμενη είναι στερητική, καθόλου και αναγκαία, δηλαδή έχει τη μορφή «κατ' ανάγκην κανένα B δεν είναι A» (ή, όπως την αναδιατυπώνει, «κανένα B δεν μπορεί να είναι A»), και η δεύτερη προκείμενη είναι ότι κάποιος Γ είναι A, τότε εξ ανάγκης κάποιος Γ δεν θα είναι B· γιατί η πρώτη προκείμενη αντιστρέφει και άρα κανένα A δεν θα μπορούσε να είναι B, όμως κάποιος Γ είναι A, οπότε το συμπέρασμα προκύπτει. Η αντιστροφή της πρώτης προκείμενης είναι η μετάβαση από το «κατ' ανάγκην κανένα B δεν είναι A» στο «κατ' ανάγκην κανένα A δεν είναι B» που είδαμε στο 25a29–32 κατανοώντας ότι τα «κανένα B» και «κανένα A» βρίσκονται μέσα στην εμβέλεια των αντίστοιχων «κατ' ανάγκην». Η μετάβαση από το «κατ' ανάγκην κανένα A δεν είναι B» και το «κάποιος Γ είναι A» στο «κατ' ανάγκην κάποιος Γ δεν είναι B» είναι ανάλογη με τη μετάβαση που είδαμε στο 30a37–b1 από το «κάθε B είναι εξ ανάγκης A» και το

«κάποιο Γ είναι Β» στο «κάποιο Γ είναι εξ ανάγκης Α» κατανοώντας ότι το «κάθε Β» και το «κάποιο Γ» του συμπεράσματος βρίσκονται έξω από την εμβέλεια των αντίστοιχων «εξ ανάγκης». Η μόνη διαφορά είναι ότι εδώ έχουμε μια αρνητική ποσοδεικτική φράση («κανένα Α») αντί μιας καταφατικής («κάθε Β»). Το βρίσκω φανερό ότι εδώ οι εναλλακτικοί τρόποι κατανόησης της εμβέλειας έχουν μπερδευτεί στον νου του Αριστοτέλη.

Αλλάζοντας τον τρόπο που κατανοείται η εμβέλεια διάφορων εκφράσεων μέσα σε μια πρόταση, αλλάζουμε τις λογικές ιδιότητες της πρότασης. Έτσι, μια προσπάθεια να κωδικοποιηθεί η λογική που διέπει κάποιες προτάσεις είναι καταδικασμένη σε αποτυχία αν δεν διακρίνει ανάμεσα στις ερμηνείες αυτών των προτάσεων που διαφέρουν σε ζητήματα εμβέλειας. Έχουν γίνει βέβαια προσπάθειες να δικαιωθεί η τροπική συλλογιστική του Αριστοτέλη. Μπορούμε να τις δούμε ως απάντηση στο εξής ερώτημα: τι είδους όροι πρέπει να αντικαταστήσουν τα γράμματα Α, Β κλπ. στους διάφορους τύπους συλλογισμού που συζητά ο Αριστοτέλης, έτσι ώστε να βγαίνουν έγκυροι όλοι οι τροπικοί συλλογισμοί που εγκρίνει; Οι σημασιολογικές ιδιαιτερότητες κάποιων ειδών όρων μπορούν να αποκλείουν ενδεχόμενα (π.χ. το ενδεχόμενο κάποιο Α να είναι Β χωρίς να είναι κατ' ανάγκην Β) κι έτσι να λειτουργούν σαν να ήταν επιπλέον προκείμενες, καθιστώντας έγκυρους ορισμένους τύπους συλλογισμού που δεν είναι έγκυροι στη γενική τους μορφή. Όμως αυτό το ερώτημα μού φαίνεται μάλλον πρόβλημα λογικής παρά μέρος μιας προσπάθειας να ανασυστήσουμε, όσο γίνεται, τι σκεπτόταν ο Αριστοτέλης. Αν το μέλημά μας είναι η ανασύσταση, τότε θα έλεγα ότι οι προσπάθειες να δικαιωθεί η τροπική συλλογιστική του αποτελούν υπερβολική εφαρμογή της ερμηνευτικής αρχής της χάριτος.

Στο πλαίσιο αυτό, τα σχόλια του τόμου που κυκλοφόρησε επισημαίνουν τα προβλήματα με τους ισχυρισμούς του Αριστοτέλη, αλλά μου φαίνεται πως και αυτά εφαρμόζουν υπερβολικά την αρχή της χάριτος. Έτσι, σχετικά με το κεφάλαιο που περιέχει τόσο το χωρίο 31a5–10, που είδαμε προηγουμένως, όσο και άλλα παρόμοια χωρία, επισημαίνουν (σελ. 271) ότι τα προβλήματα με τους αμφιλεγόμενης εγκυρότητας συλλογισμούς έχουν γίνει εδώ ακόμα πιο δυσεπίλυτα. Από την άλλη, έχουν τονίσει πιο πριν γενικότερα (σελ. 259–61) ότι η τροπική λογική του Αριστοτέλη δεν είναι δυνατό να είναι συνεπής αν τα εννοιολογικά της εργαλεία περιορίζονται στη διάκριση *de dicto* – *de re*. Η υποδήλωση είναι ότι αν προσθέσουμε παραδοχές, τότε η λογική ίσως γίνεται συνεπής. Για τους λόγους που εξήγησα, θα προτιμούσα να πω ότι, επειδή δεν διαθέτει εννοιολογικά εργαλεία αντίστοιχα με τη διάκριση *de dicto* – *de re*, η τροπική λογική του Αριστοτέλη δεν είναι δυνατό να είναι συνεπής.

Πάντως, το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα υπερβολικής χάριτος το βρήκα στις σελ. 283–84, όπου τα σχόλια επιδοκιμάζουν την περιέργη άποψη του Αριστοτέλη ότι αν είναι ενδεχομενικό να έχουν όλα τα Β το γνώρισμα Α, είναι επίσης ενδεχομενικό να μην έχει κανένα Β το Α

(32a29–b1). Η έννοια του ενδεχομενικού είναι κι αυτή τροπική και αποτελεί μία από τις σημασίες με τις οποίες χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης το ρήμα «ἐνδέχεσθαι». Ενδεχομενική είναι κάθε κατάσταση που δεν είναι ούτε αναγκαία ούτε αδύνατη. Αν μια κατάσταση είναι ενδεχομενική, είναι ενδεχομενική και η αντιφατική της. Αυτή την αρχή την αναγνώριζε ο Αριστοτέλης, αλλά ίσως όχι για όλες τις καταστάσεις. Την επέκτεινε όμως και στις θέσεις «Όλα τα B είναι A» και «Κανένα B δεν είναι A», που είναι αντίθετες και όχι αντιφατικές. Αυτό είναι περίεργο επειδή υπάρχουν αντιπαραδείγματα.

Είναι ενδεχομενικό να έχουν όλοι οι άνθρωποι δύο πόδια, επειδή είναι δυνατό (θα μπορούσε να μην υπήρχε κανένας ανάπηρος) αλλά δεν είναι αναγκαίο (στην πραγματικότητα δεν έχουν όλοι δύο πόδια). Δεν μπορεί όμως ο Αριστοτέλης να δεχτεί ότι είναι ενδεχομενικό, και άρα δυνατό, να μην έχει κανένας άνθρωπος δύο πόδια. Οι εναλλακτικοί ορισμοί του ανθρώπου που συζητά ο Αριστοτέλης (όπως ο ορισμός ζῶον πεζὸν δίπουν στα Αναλυτικά Ὑστερα, 92a29–30, και ο ζῶον δίπουν ἄπτερον στα Μετά τα Φυσικά, 1037b33) αναγνωρίζουν τη διποδία ως ουσιώδες χαρακτηριστικό του. Δεν θα μπορούσε, λοιπόν, να λείπει από όλους τους ανθρώπους. Η ιδέα ότι θα μπορούσε ο άνθρωπος να μην είναι δίποδο αντιμετωπίζεται ως απαράδεκτη στα Φυσικά, 186b31–35. Βέβαια, ένας σύγχρονος θα έλεγε ότι είναι δυνατό να μην υπήρχαν καθόλου άνθρωποι και γι' αυτό είναι δυνατό να μην είχε κανένας άνθρωπος δυο πόδια. Ο Αριστοτέλης όμως δεν μπορεί να συμφωνήσει. Κατ' αρχάς, δεν είναι ξεκάθαρο αν θα δεχόταν ότι θα μπορούσε να μην υπήρχαν ποτέ άνθρωποι. Κυρίως όμως δεν έχει περιθώριο να δεχτεί ότι αν δεν υπήρχαν, τότε κανένας άνθρωπος δεν θα είχε δύο πόδια. Ο λόγος είναι ότι, σύμφωνα με όσα μας λέει, η πρόταση «Κανένα B δεν είναι A» απαιτεί, για να αληθεύει, την ύπαρξη πραγμάτων B (π.χ. ανθρώπων). Λέει ρητά πως αν είναι αληθής μια τέτοια πρόταση, είναι επίσης αληθής και η «Κάποιο B δεν είναι A» (π.χ. Αναλυτικά Πρότερα, 26b15–16, 28b29–30). Και είναι ξεκάθαρο ότι η τελευταία αυτή πρόταση απαιτεί, για να αληθεύει, την ύπαρξη τουλάχιστον ενός B.²

Ότι ο Αριστοτέλης ήταν μεγαλοφυΐα είναι βέβαιο. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως είναι απίθανο κάποιες φορές να μπερδεύεται όταν καταπιάνεται με περίπλοκα ζητήματα που ποτέ κανείς άλλος δεν είχε πραγματευθεί. Σε κάθε περίπτωση, οι παρατηρήσεις μου για υπερβολική χάριν δεν αποσκοπούν καθόλου να μειώσουν την ερμηνευτική δεινότητα με την οποία οι δημιουργοί του τόμου προσεγγίζουν το αριστοτελικό κείμενο. Τα σχόλια δείχνουν ευαισθησία απέναντι σε λεπτές εννοιολογικές διακρίσεις, προσοχή στο τι ακριβώς γράφει ο Αριστοτέλης, κατοχή της

² Σε πολύ πιο πρόσφατα χρόνια ο P. Strawson υποστήριξε (*Introduction to Logical Theory*, London: Methuen, 1952, σελ. 173–79) ότι μια απόφαση της μορφής «Κανένα B δεν είναι A» απαιτεί, για να είναι αληθής, την ύπαρξη πραγμάτων B. Δεν είναι αυτή μια συνηθισμένη άποψη. Κατά τον Strawson, αν δεν υπάρχουν πράγματα B, η απόφαση δεν είναι ούτε αληθής ούτε ψευδής.

ογκώδους σύγχρονης βιβλιογραφίας και εξοικείωση με τους αρχαίους σχολιαστές.

Το τελευταίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Οι αρχαίοι σχολιαστές ήταν προσεκτικοί αναγνώστες του Αριστοτέλη και διέτρεχαν λιγότερο τον κίνδυνο του αναχρονισμού απ' ό,τι οι σύγχρονοι φιλόσοφοι. Επιπλέον, ανέλυαν το αριστοτελικό κείμενο εκτενώς και σχεδόν λέξη προς λέξη. Η εισαγωγή και τα σχόλια του τόμου που κυκλοφόρησε ανατρέχουν διαρκώς στα αρχαία υπομνήματα, κυρίως στα σημαντικότερα σωζόμενα υπομνήματα στο πρώτο βιβλίο των Αναλυτικών Προτέρων, δηλαδή αυτά του Αλέξανδρου του Αφροδισιέα (2ος αιώνας μ.Χ.) και του Ιωάννη Φιλόπονου (6ος αιώνας). Η αξιοποίηση των αρχαίων σχολίων συνιστά προτέρημα αυτού του τόμου σε σύγκριση με άλλα σύγχρονα έργα για τον Αριστοτέλη.

Ο τόμος περιλαμβάνει επίσης τέσσερα παραρτήματα και δύο ευρετήρια. Το πρώτο παράρτημα αποτελεί κατάλογο του τι προσπαθεί να αποδείξει, και με ποιους τρόπους, ο Αριστοτέλης σε καθένα από τα κεφάλαια που μεταφράστηκαν. Το δεύτερο αναφέρει τα σημεία όπου το κείμενο διαφέρει από την έκδοση της Οξφόρδης. Το τρίτο είναι μια λίστα με τις κύριες μεταφραστικές επιλογές που υιοθετήθηκαν για την αριστοτελική ορολογία. Τέλος, το τέταρτο καταγράφει τους (πάρα πολλούς) τύπους συλλογισμού που συζητά ο Αριστοτέλης, και καταγράφει επίσης με ποιες μεθόδους εγκρίνει ή απορρίπτει τον καθέναν από αυτούς. Από τα ευρετήρια, το δεύτερο είναι ένα ευρετήριο εννοιών που περιλαμβάνει τόσο τις έννοιες που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης όσο και τις επιπλέον έννοιες που χρησιμοποίησαν οι δημιουργοί του τόμου.

Τα αριστοτελικά κείμενα είναι δύσκολα και ο κύριος λόγος είναι ότι παρουσιάζουν μια εντυπωσιακή πυκνότητα νοημάτων. Η εισαγωγή, η μετάφραση, τα σχόλια και τα διάφορα παραρτήματα και ευρετήρια προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια σε όσους αγωνίζονται να καταλάβουν τι λέει ο Αριστοτέλης. Ας ελπίσουμε ότι δεν θα αργήσουν οι επόμενοι δύο τόμοι.